

«BOBURNOMA» – O‘RTA OSIYO VA HINDISTON TARIXINI O‘RGANISHDA MUHIM MANBA

Doniyorov A.X.

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi*

Annotatsiya. Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) qalamiga mansub «Boburnoma» asarining manbashunoslik qimmatini va uning O‘rta Osiyo hamda Hindiston tarixini o‘rganishdagi o‘rni tahlil etiladi. Asarning matniy tarixi, asosiy tarjimalari, hamda g‘arb va sharq tarixshunosligida o‘rganilishi tahlil qilinadi. «Boburnoma» XV asr oxiri – XVI asr boshlaridagi Markaziy Osiyo, Afg‘oniston va Hindistondagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va etnografik jarayonlarning eng muhim manbalaridan biri sifatida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Bobur, «Boburnoma», manbashunoslik, tarixshunoslik, Temuriylar, Boburiylar, O‘rta Osiyo, Hindiston, chig‘atoy tili, Mug‘al imperiyasi.

«БАБУР-НАМЕ» – ВАЖНЕЙШИЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ И ИНДИИ

Дониёров А.Х.

*Ташкентский государственный университет востоковедения,
г. Ташкент, Республика Узбекистан*

Аннотация. В статье анализируется источниковедческая ценность сочинения «Бабур-наме», принадлежащего перу Захир ад-Дина Мухаммада Бабура (1483–1530), и его значение для изучения истории Средней Азии и Индии. Рассматриваются текстовая история произведения, основные переводы, а также его изучение в западной и восточной историографии. «Бабур-наме» характеризуется как один из важнейших источников по социально-политическим, культурным и этнографическим процессам Центральной Азии, Афганистана и Индии конца XV – начала XVI в.

Ключевые слова: Бабур, «Бабур-наме», источниковедение, историография, Тимуриды, Бабуриды, Средняя Азия, Индия, чагатайский язык, империя Великих Моголов.

O‘rta asrlar O‘rta Osiyo va Hindiston tarixini o‘rganishda yozma yodgorliklar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu manbalar orasida o‘z qimmatini, ko‘lami va batafsilligi jihatidan alohida o‘rin tutuvchi asarlardan biri – Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub «Boburnoma»dir. Muallif tomonidan chig‘atoy turkiy tilida bitilgan ushbu o‘zbek mumtoz nasrining noyob namunasi nafaqat adabiy yodgorlik, balki o‘z davrining eng to‘liq va eng ishonchli tarixiy hujjati sifatida ham e‘tirof etilgan.

Ushbu maqolaning maqsadi – «Boburnoma»ning manbashunoslik qimmatini ko‘rsatish, asarning O‘rta Osiyo va Hindiston tarixiy jarayonlarini yoritishdagi o‘rni, hamda jahon va o‘zbek tarixshunosligida o‘rganilishining asosiy yo‘nalishlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot Bobur asarining matniy tarixi, asosiy tarjimalari va zamonaviy ilmiy doiradagi qabul qilinish darajasiga oid masalalarni qamrab oladi.

1. Bobur shaxsi va «Boburnoma» asarining yaratilish tarixi

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483 yil 14 fevral, Andijon – 1530 yil 26 dekabr, Agra) Temuriylar sulolasining oxirgi yirik namoyandalaridan biri va Hindistondagi Boburiylar (Mug‘allar) imperiyasining asoschisi sifatida tarixda mashhur. Otasi tomonidan Amir Temurning beshinchi avlodi, onasi tomonidan Chingizxonga borib taqaluvchi nasl sohibi bo‘lgan Bobur Farg‘ona viloyati hokimi Umarshayx Mirzoning o‘g‘li edi. U 12 yoshida otasidan keyin Andijon taxtiga o‘tirdi va shu paytdan boshlab Movarounnahr siyosiy hayotining markaziy figuralaridan biriga aylandi.

Bobur o‘z hayoti davomida bir necha marta Samarqand taxtini qo‘lga kiritdi va qaytadan yo‘qotdi. Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko‘chmanchi o‘zbeklar bilan kechgan kurashda mag‘lubiyatga uchragan Bobur 1504 yilda Kobulni egallab, u yerda yangi davlat asoslari qo‘ydi. 1526 yilda Panipat jangida Hindiston sultoni Ibrohim Lo‘diyni mag‘lub etib, Boburiylar imperiyasiga asos soldi va Hindistondagi Boburiylar sulolasining birinchi podshohi sifatida tarixga kirdi [1].

«Boburnoma» asari muallifning o‘z hayoti, davlat ishlari va atrofidagi voqealar yuzasidan yozgan tarjimai holdir. Asar 1494–1529 yillar oralig‘idagi voqealarni qamrab olib, uch yirik bo‘linga – Farg‘ona davri, Kobul davri va Hindiston davriga – ajratilgan. Bobur asarda nafaqat o‘z hayotini bayon qilibgina qolmasdan, balki davrning siyosiy voqealari, urush va sulhlari, mahalliy aholining urf-odatlarini, hayvonot va o‘simliklar dunyosi, geografik shart-sharoitlari haqida ham keng

tafsilotlar bergan. Aynan shu o‘ziga xoslik asarni dunyo adabiyoti va tarixshunosligida unutilmas yodgorlik darajasiga ko‘taradi.

2. «Boburnoma» matniy tarixi va asosiy nashrlari

«Boburnoma»ning asl matni chig‘atoy turkiy tilida – ya‘ni eski o‘zbek adabiy tilida – yozilgan. Asar to‘liq holda muallifning o‘z qo‘lyozmasida saqlanib qolmagan; bizgacha yetib kelgan nusxalar XVI–XVII asrlarga oid. Eng eski va eng to‘liq deb hisoblanadigan qo‘lyozmalardan biri – Haydarobod nusxasi bo‘lib, u Bobur vafotidan ko‘p o‘tmay ko‘chirilganligi taxmin qilinadi va asarning matniy tahlilida tayanch nusxa sifatida e‘tirof etilgan [2].

Asar yaratilganidan keyingi yillardayoq uning kengroq doiraga ma‘lum bo‘lishi zaruriyati paydo bo‘ldi. Boburning nabirasi Akbar (1556–1605) hukmronligi davrida saroy adabiyotchisi Abdurahim Xoni xonon tomonidan «Boburnoma» fors tiliga tarjima qilindi (1589 yil). Bu tarjima ulkan ahamiyatga ega bo‘ldi: u nafaqat asarning fors tilida so‘zlashuvchi keng o‘quvchilar ommasiga yetib borishini ta‘minladi, balki keyinchalik yevropalik tarjimonlar ham aynan fors variantiga murojaat qilishlariga zamin yaratdi.

«Boburnoma»ning Yevropa ilmiy doirasiga kirib kelishi XIX asrning birinchi yarmidan boshlanadi. 1826 yilda Londonda Jon Leyden va Vilyam Erskinning ingliz tilidagi tarjimasini nashrdan chiqdi va bu asarning g‘arbda keng tanilishida muhim qadam bo‘ldi [3]. Biroq haqiqiy ilmiy taraqqiyot Annetta Beveridj xonimning 1922 yilda London shahrida chop etilgan tarjimasidan keyin sodir bo‘ldi. Beveridj asl chig‘atoy matnidagi tarjima qilib, batafsil sharhlar va ilmiy izohlar bilan ta‘minlanagan nashrini yaratdi; bu tarjima yarim asrdan ko‘proq vaqt mobaynida g‘arb sharqshunosligi uchun asosiy ish quroli bo‘lib xizmat qildi [4].

XX asrning ikkinchi yarmida «Boburnoma»ning yangi ilmiy tarjimalari yaratildi. M.A. Salye tomonidan amalga oshirilgan rus tilidagi tarjima (1958, Toshkent) sovet sharqshunosligida ushbu manbaning ommalashishida muhim rol o‘ynadi [5]. 1996 yilda Vashington va Oksford nashriyotlari hamkorligida amerikalik sharqshunos Vilir M. Tekston tomonidan tayyorlangan to‘liq inglizcha tarjima e‘lon qilindi; ushbu nashr zamonaviy g‘arb sharqshunosligida me‘yoriy hisoblanadi [6]. O‘zbekistonda esa Porso Shamsiyev tomonidan tayyorlangan ilmiy-tanqidiy matn keng tarqaldi va mahalliy boburshunoslik fanining poydevoriga aylandi [7].

3. «Boburnoma» O‘rta Osiyo tarixining manbasi sifatida

«Boburnoma»ning O‘rta Osiyo tarixini o‘rganishdagi qimmatini birinchi navbatda XV asr oxiri – XVI asr boshlaridagi siyosiy jarayonlarning batafsil

bayoniga bog‘liq. Bobur Temuriylar davlatining oxirgi kunlariga, sulola ichidagi taxt uchun kurashga, ko‘chmanchi o‘zbeklarning Movarounnahrda kirib kelishi va Shayboniylar davlatining shakllanish jarayoniga bevosita guvoh va ishtirokchi sifatida tarixiy ahamiyatga ega ma‘lumotlarni qoldirgan. Uning bayoni boshqa hech bir manbada uchramaydigan shaxsiy kuzatishlar va saroy ichki hayotiga oid tafsilotlarga boy.

Asarning Farg‘ona bo‘limida muallif tug‘ilib o‘sgan vodiyni geografiyasi, shaharlari, ekinzorlari, suv tarmoqlari va aholisining mashg‘ulotlari haqida batafsil ma‘lumotlar beradi. Andijon, Marg‘ilon, Xo‘jand, O‘sh, Ahsi singari shaharlarning ta‘rifi shahrshunoslik va tarixiy topografiya uchun bebaho ahamiyatga ega. Samarqand va Buxoroning ushbu davrdagi siyosiy va madaniy holati haqidagi tafsilotlar esa Temuriylar imperiyasining oxirgi yillariga oid eng to‘liq tasvirni ifodalaydi.

Manbashunoslik nuqtai nazaridan «Boburnoma»ning yana bir muhim jihati – davrning ko‘plab tarixiy shaxslari haqida muallifning shaxsiy tasavvurlarini berishidir. Bobur o‘z davrining hukmdorlari, davlat arboblari, olimlari, shoirlari haqida ochiq, ba‘zan tanqidiy mulohazalarni bildirgan. Bunday tavsiflar Alisher Navoiy, Sulton Husayn Bayqaro, Muhammad Shayboniyxon, Shohbek va boshqa shaxslarning shaxsiyati hamda faoliyatini chuqurroq tushunishga imkon yaratadi. Bobur tomonidan keltirilgan ushbu kuzatishlar boshqa zamondosh manbalardagi rasmiy tavsiflardan tubdan farq qiladi va ularni samarali to‘ldirib turadi.

Bundan tashqari, «Boburnoma» Markaziy Osiyo etnografiyasi va madaniyati tarixi uchun ham qimmatli ma‘lumotlar manbasidir. Mahalliy bayramlar, marosimlar, taomlar, kiyim-bosh, ovchilik, ot poygalari, devon yig‘inlari va boshqa hayot lavhalari batafsil tasvirlangan. S. Deylning ko‘rsatishicha, «Boburnoma»ni boshqa tarixiy yodgorliklardan ajratib turuvchi xususiyat – muallifning shaxsiyligi va o‘z davrini sub‘ektiv, biroq nihoyatda samimiy va hayotiy tarzda aks ettira olishidir [8].

4. «Boburnoma» Hindiston tarixining manbasi sifatida

«Boburnoma»ning Hindistonga bag‘ishlangan qismi – XVI asr boshlaridagi Shimoliy Hindiston ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotiga oid eng to‘liq va batafsil manbalardan biri. Bobur 1526 yilda Panipat jangida g‘olib chiqib, Dehli sultonligini ag‘dargandan so‘ng yangi tashkil topgan davlatning birinchi yillari haqida bevosita guvoh sifatida bayon qoldirgan. Uning Hindiston haqidagi bayoni nafaqat siyosiy voqealarni, balki yangi yer va xalq bilan tanishuv jarayonini ham aks ettiradi.

Mualif Hindiston tabiati, iqlimi, daryolari, hayvonot va o‘simliklar dunyosi, dehqonchilik mahsulotlari haqida batafsil ma‘lumotlar bergan. Uning fil, bahmurka, mayda jondorlar, manga, banan singari aholi uchun yangi narsalarni tasvirlashda o‘tkir kuzatuvchanligi va aniq tafsil bera olish mahorati alohida e‘tirof etilgan. Tabiatshunoslik tarixi mutaxassislari Boburning tabiat tasvirlarini Yevropa tabiatshunosligigacha bo‘lgan davrning eng aniq va tizimli kuzatishlaridan biri sifatida e‘tirof etadilar [4].

Bobur hindistonliklarning urf-odatlarini, kasta tuzilishi, diniy e‘tiqodlari, savdo-sotiq tartiblari, qishloq xo‘jaligi tizimi haqida ham qimmatli kuzatishlar qoldirgan. Bu ma‘lumotlar XVI asrning birinchi choragidagi Hindiston jamiyati haqida – ya‘ni Mug‘al imperiyasi keng quloch yoyishidan oldingi davrda – noyob hujjatdir. Boburning hindlarga bo‘lgan munosabati ham ilmiy diqqatga molik: u o‘zgani tanqid qilishdan tortinmagan, biroq shu bilan birga mahalliy hayotning yutuqlarini ham obyektiv qabul qilgan.

Ayni paytda Hindiston bo‘limi siyosiy harbiy nuqtai nazardan ham g‘oyat muhim. Bobur Dehli sultonligini qulashi sabablari, Lodiylar sulolasi ichidagi nizolar, Rojput knyazliklarining mavqei, Panipat va Xanva singari hal qiluvchi janglarning batafsil tasvirini bergan. Bu ma‘lumotlar Hindiston o‘rta asrlar tarixining bevosita ishtirokchi tomonidan yozilgan eng to‘liq guvohnomasidir va shu sababli har qanday tadqiqot uchun zarur asosiy manba hisoblanadi.

5. «Boburnoma» jahon va o‘zbek tarixshunosligida

«Boburnoma»ning ilmiy-akademik o‘rganilishi XIX asrdan boshlanib, XX asrda kuchli rivojlandi. G‘arb sharqshunosligida boburshunoslikning haqiqiy poydevorini Annetta Beveridj qo‘ygan; uning sharhli tarjimasini keyingi avlod tadqiqotchilari uchun ham ma‘lumotnoma, ham metodologik namuna bo‘lib xizmat qildi [4]. Tekstonning 1996 yilgi tarjimasini esa zamonaviy o‘quvchi uchun matnni ochib berdi va asarni keng akademik jamiyatga qaytadan taqdim etdi [6].

Bobur tarjimai holiga oid eng yirik zamonaviy ilmiy ish – amerikalik sharqshunos Stiven F. Deylning «Sakkiz jannat bog‘i: Bobur va Markaziy Osiyo, Afg‘oniston hamda Hindistondagi imperiya madaniyati (1483–1530)» monografiyasi (Brill nashriyoti, 2004). Deyl bu asarida «Boburnoma»ni nafaqat tarixiy hujjat, balki o‘z davrining madaniy-intellektual landshaftining oynasi sifatida ko‘rib chiqqan; muallif Bobur shaxsiyatini Temuriy madaniy an‘anasining vorisi sifatida tushuntirgan [8]. Bu ish boburshunoslikni metodologik jihatdan yangi bosqichga olib chiqdi.

O‘zbek tarixshunosligida ham boburshunoslik mustahkam an‘anaga ega. Porso Shamsiyevning ilmiy-tanqidiy matn nashri, M.A. Sallening ruscha tarjimasiga yozilgan ilmiy izohlar va keyinchalik o‘zbek olimlarining ko‘plab tadqiqotlari mahalliy boburshunoslikning mustahkam ilmiy bazasini yaratgan [5; 7]. Mustaqillik davrida bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar yangi sur‘at oldi: arxiv hujjatlari, qiyosiy tahlil va xorijiy ilmiy maktablar bilan hamkorlik o‘zbek boburshunoslik fanining yangi bosqichini belgilab berdi.

Hozirgi paytda «Boburnoma»ning o‘rganilishida bir necha istiqbolli yo‘nalishlar shakllanmoqda. Birinchidan, manbaning matniy tahlilini chuqurlashtirish – turli qo‘lyozma nusxalarini qiyosiy o‘rganish va matn tarixi muammolarini hal qilish. Ikkinchidan, asarni boshqa zamondosh manbalar – fors, arab, hindcha yodgorliklar bilan qiyoslab o‘rganish. Uchinchidan, raqamli sharqshunoslik vositalaridan foydalanib, asar matnini ilmiy bazaga aylantirish va keng tadqiqotchilar doirasi uchun ochiq qilish. Bu yo‘nalishlar boburshunoslik fanining kelajakdagi rivojlanishini belgilab beradi.

XULOSA

«Boburnoma» o‘z manbashunoslik qimmati, ko‘lami va sifatining boyligi jihatidan o‘rta asrlar Sharq tarixiy adabiyotining eng noyob namunalaridan biri hisoblanadi. Asar XV asr oxiri – XVI asr boshlaridagi O‘rta Osiyo va Hindiston tarixini o‘rganishda kunchaqaiqgan emas, balki kuchayib boruvchi ahamiyatga ega. U Markaziy Osiyo va Hindistonni o‘z ichiga oluvchi kengroq tarixiy maydonni yagona madaniy-tarixiy fazo sifatida ko‘rish imkonini beradi – bu zamonaviy ilmiy yondashuv uchun ayniqsa muhim.

Ushbu asarni o‘rganish o‘zbek tarixiy fanining muhim vazifalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bobur o‘z davrining tarixiy guvohi sifatida nafaqat o‘tmishdagi voqealarni qayd etgan, balki o‘zbek xalqining madaniy-intellektual merosini boyitgan ulkan ijodkor sifatida ham namoyon bo‘ladi. «Boburnoma»ni har bir yangi avlod tadqiqotchisi o‘z davri ilmiy metodologiyasi nuqtai nazaridan qayta o‘qib chiqishi, undagi yangi qatlamlarni ochib berishi va o‘zbek hamda jahon sharqshunosligi xazinasiga yangi hissalar qo‘shishi mumkin.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Babur, Zahir al-Din Muhammad. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor / Translated, edited, and annotated by W.M. Thackston. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1996. – 554 p.

2. Dale, Stephen F. The Garden of the Eight Paradises: Bābur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530) / S.F. Dale. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 552 p.
3. Leyden, J.; Erskine, W. Memoirs of Zehir-ed-Din Muhammed Baber, Emperor of Hindustan / Trans. by J. Leyden and W. Erskine. – London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1826. – 432 p.
4. Beveridge, Annette S. The Bābur-nāma in English (Memoirs of Bābur) / Translated from the original Turki Text of Zahīru‘d-dīn Muhammad Bābur Pādshāh Ghāzī by A.S. Beveridge. – London: Luzac & Co., 1922. – 2 vols.
5. Бабур, Захир-ад-Дин Мухаммад. Бабур-наме. Записки Бабура / Перевод М.А. Салъе. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1958. – 530 с.
6. Thackston, Wheeler M. (ed., trans.). The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor. – Washington, D.C.: Smithsonian Institution; New York: Oxford University Press, 1996.
7. Bobur Z.M. Boburnoma / Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiyev. – Toshkent: Yulduzcha, 1989.
8. Dale, Stephen F. The Poetry and Autobiography of the Bābur-nāma // The Journal of Asian Studies. – 1996. – Vol. 55, No. 3. – P. 635–664.